

جایگاه دین در پارادایم سایبری

S.ahosseini113@yahoo.com

سیدابوالقاسم حسینی کمارعلیا / استادیار دانشکده شهید محلاتی

پذیرش: ۹۸/۰۱/۲۷

دریافت: ۹۷/۰۸/۰۴

چکیده

تحولات شکل گرفته در عرصه سایبری به اعتراف جامعه‌شناسان، به‌مثابه یک پارادایم متفاوت نسبت به دوره‌های گذشته است. پارادایم سایبری تحولات شگرفی را در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و امنیتی به وجود آورده است. با توجه به نقش هدایتگری دین در همه عرصه‌ها و در نتیجه لزوم نقش‌آفرینی آن، پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی به تبیین جایگاه دین در پارادایم سایبری پرداخته است. دین با تعریف سبک زندگی خاصی مبتنی بر معارف اعتقادی و ارزشی خود، می‌تواند فناوری‌های مختلف، از جمله فناوری سایبری را از جهت نوع و میزان اهتمام به آن، جهت‌دهی کند و از این جهت نقش راهبردی خواهد داشت و از سویی دیگر، از رهگذر تبیین دیدگاه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی خود، برای برون‌رفت از چالش‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی به ارائه راه‌کارهای اصلاحی بپردازد.

کلیدواژه‌ها: پارادایم، پارادایم سایبر، دین.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

نظریه پارادایم از مؤثرترین نظریه‌های مطرح در علم‌شناسی فلسفی است که ابتدا توسط توماس کوهن در حوزه علوم طبیعی مطرح شد. سپس دیگر متفکران، آن را به حوزه متنوع دیگری - به‌ویژه در حوزه علوم انسانی و اجتماعی - تسری دادند که در آنجا نیز تحول‌آفرین شد. برخی از جامعه‌شناسان مانند *دانیل بل* و *مانوئل کاستلز* فناوری سایبری را دارای پارادایمی جداگانه نسبت به دوران مدرنیته به حساب آورده‌اند. *دانیل بل* روند تکاملی جامعه را به سه بخش پیشاصنعتی، صنعتی و پسا صنعتی تقسیم، و برای هر یک مؤلفه‌هایی ذکر می‌کند (بل، ۱۳۸۲، ص ۳۲). *کاستلز* نیز با مطرح کردن جامعه شبکه‌ای و ذکر مؤلفه‌های آن تحول سایبری را به‌مثابه یک پارادایم انگاشته است (کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۹۲). با توجه به امکان تأثیرگذاری دین در حوزه‌های مختلف فناوری، سؤال این است که این تأثیرگذاری در چه حوزه‌ها و به چه نحوی خواهد بود؟

در ضرورت پاسخ‌گویی به این سؤال همین بس که فضای سایبر به گواه همه کارشناسان و سیاست‌گذاران جهان، یکی از مهم‌ترین پدیده‌های اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست و یکم است که تأثیر شگرفی بر حوزه‌های راهبردی کشورهای جهان از جمله حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دفاعی - امنیتی گذاشته است؛ و از سوی دیگر با توجه به جایگاه هدایت‌گری و نظریه شمولی‌گرایی دین در همه عرصه‌ها، ضروری است به تبیین جایگاه و نقش دین در این نوع از فناوری پرداخت. در پژوهش حاضر با روشی توصیفی - تحلیلی، و با استفاده از داده‌های به‌دست‌آمده از روش کتابخانه‌ای به این سؤال مهم، یعنی جایگاه دین در پارادایم سایبری چیست؟ پاسخ خواهیم گفت.

در خصوص تأثیرات فضای سایبر در حوزه‌های متعددی فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و امنیتی، مقالات متعددی به نگارش درآمده است؛ مباحث فرهنگی، همچون تبادلات فرهنگی، جهانی‌شدن، هویت فرهنگی، سبک زندگی، امور آموزشی، امور تربیتی؛ و مباحث روان‌شناسی؛ همچون افسردگی افراد، انعطاف‌پذیری هویتی، تعاملات اجتماعی و فردی؛ مباحث سیاسی، همچون کاهش قدرت حاکمیتی دولت‌ها؛ مباحث امنیتی، گسترش زمینه‌های جاسوسی و بزه‌های اجتماعی؛ مباحث اقتصادی، همچون اقتصاد شبکه‌ای و اقتصاد جهانی، در مقالات متعددی مورد پژوهش و کنکاش قرار گرفته است. برای مثال، می‌توان به مقالاتی همچون

«فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی مفهوم و کارکردها» (خانیک و بابائی، ۱۳۹۰)؛ «رابطه بین میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و تغییر در سبک زندگی جوانان» (فرقانی و مهاجری، ۱۳۹۷)؛ «اخلاق در فضای سایبر» (تصدیقی، ۱۳۸۸)؛ «آزادی، اخلاق و امنیت اطلاعات در فضای سایبر» (آشنا و همکاران، ۱۳۸۳)؛ «تأثیر فضای مجازی بر سبک زندگی» (بیدی، شریفی‌نیا و حاتمی، ۲۰۱۸)؛ «فضای سایبری و تعاریف جدید در جغرافیای سیاسی» (میرمحمدی و کامران دستجردی، ۱۳۹۳)؛ «امنیت اطلاعات در فضای سایبر» (مسعودی، ۱۳۸۳)؛ «هویت شبکه‌ای، هویت برنامه‌های» (هاتفی، ۱۳۸۳) اشاره کرد. پژوهش حاضر متکفل این مسئله خواهد بود که جایگاه دین در پارادایم سایبری چیست، و چه نقشی در عرصه‌های مخلف می‌تواند داشته باشد؛ لذا به تشریح قواعدی کلی و زمینه‌های نقش‌آفرینی دین خواهد پرداخت.

۱. پارادایم

پارادایم (paradigm) از واژه یونانی paradigm ریشه می‌گیرد که به معنای الگو، مدل، طرح و نظایر اینهاست، و استفاده از آن را می‌توان در آثار *افلاطون* هم پی گرفت. واژه «پارادایم» در استعمال امروزی آن، در حوزه‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی، ریشه در کتاب *ساختار انقلاب‌های علمی اثر تامس ساموئل کوهن* دارد. با وجود نقش کلیدی پارادایم در نظریه کوهن، وی تعریف دقیقی از این اصطلاح ارائه نکرده و آن را به نحوی مبهم و در تعابیری متفاوت به کار برده است؛ به‌طوری‌که *مارگارت مسترن*، بیش از ۲۱ معنا برای پارادایم در آثار کوهن شناسایی کرده است. اما به‌رغم این ادعا، می‌توان گفت او در کتاب *ساختار انقلاب‌های علمی*، دو معنای عمده مرتبط را از آن اراده کرده است. نخست پارادایم به‌منزله دستاورد یا توضیحات، که عبارت است از شیوه پذیرفته‌شده و مقبول حل یک مسئله به‌طوری‌که الگویی برای محققان حال و آینده باشد؛ دوم ارزش‌ها و هنجارهای مشترک که تمام محققان، در آن وحدت‌نظر دارند (گادفری اسمیت، ۱۳۹۲، ص ۳۲).

اگر با بیان رسا بخواهیم دیدگاه کوهن را در خصوص پارادایم بیان کنیم، باید گفت که به عقیده کوهن، پارادایم مجموعه ویژه‌ای از مفاهیم، باورها، پیش‌پندارها، نظریه‌ها، قوانین، ابزارهای اندازه‌گیری و نحوه به‌کارگیری آنها، قواعد و موازین روش‌شناختی و

مدیریتی و خدماتی استخدام هستند. عناصر کلیدی مربوط به تغییر جامعه صنعتی به جامعه فراصنعتی را این گونه مطرح می‌کنند: کاهش اشتغال در بخش کشاورزی، استخراج معادن و صنعت، افزایش اشتغال در بخش خدمات، ظهور علم و فناوری به‌عنوان مؤلفه کلیدی جامعه، توجه به اهمیت اطلاعات و... (همان، ص ۴۱).

دانیل بل برای پارادایم نو پدید اصطلاح‌هایی همچون جامعه اطلاعاتی، جامعه دانش‌محور، جامعه فکری، جامعه کامپیوتری را به کار می‌برد (همان، ص ۳۰).

مانوئل کاستلز از جامعه‌شناسانی است که با طرح جامعه شبکه‌ای، تغییرات حاصل شده در عصر حاضر را به‌مثابه یک پارادایم جدید می‌انگارد (کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۹۲)؛ چراکه او بر این باور است که فناوری‌های نوین اطلاعاتی نقاط دور عالم را در شبکه‌های جهانی به هم پیوند می‌دهد. ارتباطات رایانه‌ای مجموعه‌ای از جوامع مجازی را به وجود می‌آورند و در نتیجه آن، همه ساختارها و فرایندهای مادی و معنوی بشر دچار دگرگونی اساسی می‌شوند (همان). او اقتصاد اطلاعاتی، فعالیت‌های اقتصادی شبکه‌ای، تحول در نحوه انجام کار و ساختار اشتغال، ظهور قطب‌های متقابل را از مؤلفه‌های اقتصادی این عصر و فرهنگ واقعیت مجازی سیاست بر بال رسانه، زمان بی‌زمان؛ و فضای جریان‌ها را از ویژگی‌های فرهنگی سیاسی جامعه شبکه‌ای برمی‌شمارد (کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۹۳).

۳. مؤلفه‌های پارادایم سایبری

فضای سایبر به‌گواه همه کارشناسان و سیاست‌گذاران جهان، یکی از مهم‌ترین پدیده‌های اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست و یکم است که تأثیر شگرفی بر حوزه‌های راهبردی کشورهای جهان از جمله حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دفاعی - امنیتی گذاشته است.

۳-۱. مؤلفه‌های هستی‌شناختی پارادایم سایبر

در مرحله تغییرات سایبری، تغییرات مهمی در حوزه مفاهیم صورت گرفت. در این دوره مفاهیم جدیدی مانند: فضای سایبر، فناوری اطلاعات، فناوری ارتباطات، شبکه رایانه‌های جهانی اینترنت، در سه بعد محلی، منطقه‌ای و جهانی، هوش مصنوعی، سامانه‌های ناوبری و موقعیت‌یاب جهانی، تلویزیون اینترنتی، سینمای دیجیتال، بازی‌های اینترنتی، بانکداری الکترونیکی، مبادلات جهانی ارز و بورس در فضای

معرفت شناختی و بالاخره مجموعه‌ای از تعهدات مابعدالطبیعی و دستورالعمل‌های شبه‌اخلاقی جامعه علمی است، که به دانشمندان می‌گوید چه چیزی مسئله است و باید برای یافتن پاسخ‌هایی برای آن به جست‌وجو بپردازند؛ و این پاسخ‌ها باید در قالب کدامین مفاهیم و اصطلاحات صورت‌بندی شود و با کدام اصول و نظریه‌ها هماهنگی داشته باشد، تا پژوهش آنها منجر به رشد ثمربخش علم عادی گردد (مقدم حیدری، ۱۳۸۵، ص ۳۸ و ۴۴).

۲. پارادایم سایبری و مؤلفه‌های آن

فضای سایبری، که از واژه‌های یونانی به‌معنای سکاندار، راننده، حاکم و رهبر گرفته شده، حوزه‌ای جدید است که ویژگی آن بهره‌گیری از الکترونیک و پرتوهای الکترومغناطیس، به‌منظور ذخیره‌سازی، تغییر و تبادل اطلاعات از طریق سامانه‌های اطلاعاتی شبکه‌ای و زیرساخت‌های فیزیکی است (بل، ۱۳۸۲، ص ۲۵). برخی از جامعه‌شناسان تحول سایبری را به‌مثابه یک پارادایم به حساب آورده‌اند. *دانیل بل*، از محققان عرصه جامعه‌شناسی، جهان را به سه‌گونه سازمان اجتماعی تقسیم می‌کند (بل، ۱۳۸۲، ص ۱۷-۲۰).

۲-۱. جامعه پیش‌صنعتی

در این جامعه صناعی استخراجی، همچون: کشاورزی، ماهیگری، تولید الوار و معدن کاوی غالب بود.

۲-۲. جامعه صنعتی

این جامعه، جامعه‌ای مبتنی بر صنعت و تولید، و در آن کاربرد انرژی در ماشین‌ها برای تولید انبوه کالا غالب است. انباشت اطلاعات، پیشرفت در صنعت حمل و نقل بخصوص حمل و نقل دریایی، اختراع ماشین چاپ، اصلاح دین و گسترش مذهب پروتستان از عوامل ظهور جامعه صنعتی هستند.

۲-۳. جامعه پساصنعتی

در این جامعه، اکثریت نیروی کار، دیگر نه در تولید صنعتی یا استخراج کانی‌ها، بلکه در فعالیت‌هایی به‌کار گمارده شده‌اند که توسعه بخش خدمات نامیده می‌شوند (بل، ۱۳۸۲، ص ۳۵ و ۳۶). در این جوامع به‌جای تولید کار، درگیر تولید خدمات می‌شوند و عمده نیروی کارشان یقه سفیدها هستند تا یقه آبی‌ها؛ و نیز نیروها در امور فنی، حرفه‌های

سایبر، بازدهی فزاینده است. در بیشتر موارد، قیمت‌ها در اقتصاد سنتی فزاینده است و در اقتصاد سایبر نزولی است. در اقتصاد سنتی شرکت، مبنای افزایش ارزش می‌شود؛ ولی در اقتصاد سایبر، شبکه این نقش را ایفا می‌کند. اقتصاد سنتی دارای رشد خطی و فناوری مبتنی بر ماشین است؛ اما اقتصاد سایبر دارای رشد نمایی همراه با فناوری متمرکز بر انسان است؛ و اساساً در اقتصاد سایبر، بازار جای خود را به فضا می‌دهد (بل، ۱۳۸۰، ص ۵۰۶-۶۳).

۳-۵. مؤلفه‌های سیاسی

از آنجاکه مفهوم قدرت در علم سیاست، از واژگان مبنایی محسوب می‌شود و سیاست بدون قدرت معنایی ندارد، اطلاعات و ارتباطات نیز در قالب مفاهیمی همچون برتری اطلاعاتی، تفوق اطلاعاتی، مزیت اطلاعاتی و تمایز اطلاعاتی که ذات فضای سایبر هستند، قدرت را یاری و همراهی می‌کنند. پیوند جهانی، ایجاد قدرت نرم سیاسی، تحول در سیاست‌گذاری حکومت‌ها بر مبنای داشتن قدرت اطلاعاتی و تسلط بر گردش اطلاعات، با اتخاذ راهبردهای پیچیده الکترونیک، تحول در منابع قدرت، استعمار دیجیتالی، انتشار جهانی اطلاعات و... از تأثیرات فناوری اطلاعات و ارتباطات در ابعاد سیاسی می‌باشد (کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۸، ۲۱ و ۴۲۵).

۳-۶. مؤلفه‌های روش‌شناختی و معرفت‌شناختی

ساختار فضای سایبر، اعم از: زیرساخت‌ها، ابزار، خدمات، کاربر و محتوا. و حوزه‌های مرتبط با آن، نشان می‌دهد که ابزار و روش‌های به‌کارگرفته‌شده در این فضا، دچار دگرگونی اساسی گشته است؛ در نتیجه قواعد خاصی از این لحاظ بر آنها حاکم خواهد بود. دیجیتالی و الگوریتمی بودن، ویژگی بارز ابزار مورد استفاده در این مرحله می‌باشد. استفاده از اصول و قواعد ریاضی، حساب و احتمالات از روش‌های محوری مورد استفاده در این فضا است (بل، ۱۳۸۲، ص ۲۵).

۴. تبیین تأثیرگذاری دین بر فناوری‌ها

بر اساس نظریات جامعه‌شناسان، علم و فناوری صرفاً محصول نبوغ دانشمندان نیست؛ بلکه مناسبات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی بر این امر حاکم است. اگر بخواهیم مناسبات بین فناوری را با امور دیگر ترسیم کنیم، می‌توانیم آن را به کوه یخی تشبیه کنیم که فناوری در نوک این کوه، و مراکز دانشگاهی مرتبط با فناوری در دامنه آن قرار

اینترنت، آموزش و یادگیری از راه دور، سامانه‌های پایش و مراقبت، دوربین‌های مداربسته و جاسوسی خودکار و تلفن‌های همراه و... شکل گرفته است. در این دوره از تغییرات، مفاهیم: فضا، زمان، کار، بازار، اقتصاد، دانش، سرمایه، شبکه اجتماعی و هویت، از مفاهیم کلیدی می‌باشند تعریف ارائه‌شده از این مفاهیم دچار تغییرات اساسی گشته و دارای تعاریف متفاوت نسبت به مراحل سابق است (بل ۱۳۸۲، ص ۳۶ و ۳۹ و ۶۰ و ۶۳ کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۵۵۳-۵۴۳؛ ج ۲، ص ۱۷).

۳-۲. مؤلفه‌های فرهنگی

در فرهنگ برخاسته از فناوری اطلاعات و ارتباطات، افراد دارای ارزش‌های اخلاقی، سبک زندگی و الگو و مرجع‌های متفاوتی می‌باشند. شخص در فضای مجازی زندگی دومی را شروع می‌کند و برای خود هویت مجازی و غیرواقعی متناسب با فضا انتخاب می‌کند. روابط اجتماعی در فضا مجازی دارای تعریف متفاوت است. فضای مجازی تابع ارزش‌های اخلاقی خاص خود می‌باشد. جلب توجه دیگران، خودنمایی و اهمیت زیاد پسند دیگران و... از ارزش‌های اخلاقی این فضا است (کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۳؛ بل، ۱۳۸۲، ص ۳۴).

۳-۳. مؤلفه‌های اجتماعی

از اصول مهم این مرحله در بعد اجتماعی تأکید بر واقعیت مجازی و ارتباطات اجتماعی با مقیاس جهانی است. واژه‌هایی مانند: جهانی‌شدن، دهکده جهانی، زاینده این اصل است. گسترش نهضت‌های اجتماعی همچون جنبش فمینیستی، محیط‌زیست، همجنس‌گراها، و به چالش کشیده شدن خانواده محوری، از رخدادهای شکل‌گرفته در بستر شبکه جهانی اطلاعات است (کاستلز، ۱۳۸۰، ص ۱۸ و ۲۸۷ و ۴۲۵).

۳-۴. مؤلفه‌های اقتصادی

جامعه‌شناسان، اقتصاد حاکم بر این دوره را اقتصاد اطلاعاتی، در مقابل اقتصاد سنتی و کشاورزی، به حساب می‌آورند. اصول حاکم بر فضای کسب و کار و نوع و ابزار کار اقتصادی در این دوره، دچار تحولات بنیادین شده است. در اقتصاد سنتی، بحث تمرکز دارای برجستگی است و به‌عنوان یک معیار و مزیت شناخته می‌شود. در صورتی که در اقتصاد سایبر، بازدهی می‌تواند حالت‌های غیرمتمرکز را سودآور کند. در اقتصاد سنتی، بازدهی ثابت است؛ اما در اقتصاد

هی می؛ بلکه به حسب شأن آن و در مرتبه شان آن، خواه حکم به داشتن صفتی و خواه حکم به صدور فعلی از آن باشد - بنابراین هر حکمی که بر معلول می‌رود و هر وصفی که به آن نسبت داده می‌شود، حکم و وصف وجود مستقل واجب بالذات است - از آن جهت که در مرتبه‌ای تجلی و تنزل کرده است. همان طوری که آشکار شد براساس تعالیم عقلانی نیز اراده الهی سرمنشأ همه افعال و محصولات انسانی می‌باشد (عبودیت، ۱۳۸۸، ص ۲۳۷). تذکر این نکته خالی از لطف نیست که نفوذ اراده الهی با توجه به هر دو تفسیر ذکر شده، هیچ منافاتی با اراده و اختیار انسانی ندارد؛ این مسئله در مباحث فلسفی کلامی به تفصیل بحث شده است.

۶. تبیین تأثیرگذاری اراده تشریحی الهی در فناوری

بین اندیشمندان در نحوه و قلمرو تأثیرگذاری دین بر فناوری، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد؛ هرچند که در اصل تأثیرگذاری به نحو عمومی، هیچ اختلافی وجود ندارد. به نظر می‌رسد نحوه تأثیرگذاری مناسبات ارزشی بر فناوری را به چند شکل بتوان ترسیم کرد:

۱. مناسبات ارزشی می‌توانند بر اساس نوع نیازهایی که در چارچوب معارف خود تعریف می‌کنند، در نوع علوم و فناوری‌ها و میزان پرداختن به آنها تأثیرگذار باشند؛
۲. برخی از علوم و فناوری‌ها به‌عنوان خاص، می‌توانند مورد تأکید معارف دینی باشند؛
۳. مناسبات ارزشی در برخی موارد، در قواعد علوم و اصول حاکم بر علوم تأثیرگذار است؛
۴. مناسبات ارزشی در مرحله عمل، در مواجهه با علوم و فناوری پدیدآمده، می‌تواند رویکردی اصلاحی داشته باشد.

۷. جایگاه دین در پارادایم سایبر

نحوه تأثیرگذاری معارف دینی در پارادایم سایبری، با تعمق در مجموعه معارف اعتقادی، اخلاقی و احکام عملی قابل تبیین می‌باشد.

دین به‌عنوان مجموعه‌ای از معارف اعتقادی، اخلاقی و ارزشی و احکام عملی، ضمن تأثیرگذاری بر اصول و قواعد حاکم بر فناوری سایبری، می‌تواند از رهگذر بازتعریف نیازهای انسانی، نوع و میزان پیشرفت در زمینه فناوری‌های سایبری را تعیین کند. دین علاوه بر نقش‌های بنیادین پیش‌گفته، می‌تواند نقشی اصلاحی در فناوری سایبری داشته باشد بنابراین کارکردهای دین در پارادایم سایبری را می‌تواند در موارد زیر باشد:

دارند. تا اینجا بخش ملموس این کوه بود؛ قسمت زیرین و غیرملموس آن را ابتدا مناسبات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی؛ سپس مناسبات فلسفی و فرهنگی - به بیان دیگر فرهنگ و معارف فلسفی و معرفت‌شناختی که این فناوری بر آن استوار است - تشکیل می‌دهد. قسمت انتهایی این کوه یخی، معارف دینی می‌باشد؛ پس معارف دینی همسان با مناسبات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فلسفی بر فناوری تأثیرگذار است. اما در تبیین چگونگی تأثیر دین و معارف آن بر فناوری‌ها باید گفت که بر مبنای تعالیم دینی نظام خلقت برخاسته از علم الهی و اراده و مشیت الهی و تجلی ذات ربوبی می‌باشد. پس علم انسانی به‌عنوان جزئی از نظام خلقت و مصنوعات بشری که محصول علم انسانی است از اراده و مشیت الهی ناشی می‌شوند. بنابراین به این بیان همه مصنوعات بشری نیز از اراده و مشیت الهی نشئت می‌گیرند. مؤثر بودن اراده و مشیت الهی در مصنوعات بشری در فلسفه اسلامی و مجموعه تعالیم دینی به بیان‌های مختلفی تذکر داده شده است.

۵. تبیین تأثیرگذاری اراده تکوینی الهی در فناوری

قاعده‌ای در فلسفه اسلامی با این مضمون وجود دارد که «لا مؤثر فی الوجود بحقیقه معنی الكلمه، الا الله سبحانه» (طباطبائی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۶۲). این قاعده را به دو گونه می‌توان تفسیر کرد، که در هر دو تفسیر به این نتیجه رهنمون می‌شویم که خداوند متعال در تمامی افعال، از جمله افعال انسانی و فناوری، به‌عنوان یکی از جلوه‌های آن، مؤثر بوده و اراده و مشیت او در همه‌جا نفوذ دارد. تفسیر اول به این نحو است که همه علت‌ها در انتها به علت‌العلل، یعنی خداوند متعال، منتهی می‌شود. در این تفسیر، علت بدون واسطه علت شیء و علت‌های با واسطه، علت می‌باشند. در این صورت، علت، علت شیء خواهد بود و در انتهای سلسله علل، ذات حق خواهد بود. اما تفسیر دوم رقیق‌تر و دقیق‌تر از این تفسیر است. براساس تفسیر دوم، چون همه موجودات شأنی از شئون علت و تجلی اویند، به‌هیچ‌وجه و از هیچ جهتی از علت فاعلی خویش استقلال ندارد؛ چراکه فاقد جنبه فی‌نفسه هستند، و فقط ربط و وابستگی به علت می‌باشند. پس معلول بماهو معلول هیچ حکمی ندارد؛ بلکه به‌منزله شأن و مرتبه نازل و وجود علت دارای حکم است؛ به بیان دیگر، هر حکم و محمولی که به معلول نسبت داده می‌شود، همان نسبت دادن به علت است - البته نه به حسب ذات علت بما

برتری افراد را در تقوای الهی و میزان تقرب او به خدا می‌داند (حجرات: ۱۳)؛ و علاوه بر آن، همه افراد از هر نژادی را به اتحاد و برادری فرامی‌خواند و منادی امت واحد است (انبیاء: ۹۲).

چون یکی از نهادهایی که در پارادایم سایبر در بحران شدیدی واقع شده، خانواده است؛ دین با استفاده از موازین اخلاقی خود و با مشخص کردن چارچوب‌های وظایف و حقوق متقابل والدین، فرزندان و همسران نسبت به یکدیگر، در ترمیم این نهاد مؤثر بوده، و در مقابله با چالش‌های فراروی آن نقش مهمی ایفا می‌کند (سپهری، ۱۳۷۵، ص ۱۲۵ و ۱۳۰ و ۱۳۷ و ۱۴۰ و ۱۴۴).

یکی از آسیب‌های مهم در بستر پارادایم نوپدید، فردگرایی در عین گرایش به شبکه‌های اجتماعی است. دین از رهگذر تبیین جایگاه خانواده و ارتباطات اجتماعی، همچون ارتباط با اقوام و خویشاوندان، همسایه، در عین توجه به نیازهای فردی او و همچنین با تعیین حد و حدود فرد و جامعه، به درمان این آسیب جدی می‌پردازد.

اساس جامعه اطلاعاتی شکل گرفته در این قرن، بر محور سرمایه‌داری و بهره‌وری بیشتر می‌باشد. دین براساس معارف والای خود ضمن تأیید بهره‌وری و سودآوری، نوع و میزان و هدف از آن را مدیریت می‌کند، و بهره‌وری به هر صورت و به هر نوعی را مجاز نمی‌داند. لذا از این روزنه نیز نسبت به بنیان‌های جامعه اطلاعاتی، به ایفای نقش پرداخته و مسیر حرکت آن را تعریف می‌کند. احکام اقتصادی و جویی، همچون ممنوعیت ربا (بقره: ۲۷۵)؛ کم‌فروشی (مطففین: ۱)، غش در معامله (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۶۰)، تصرف در مال غیر بدون اذن صاحب آن (بقره: ۱۸۸) و خرید و فروش نجاسات (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۲۴)، و هرآنچه مایه ظالمت و گمراهی است (لقمان:) و... احکام استجابی، همچون رعایت انصاف در معامله و قیمت‌گذاری و... می‌تواند به مسئله بهره‌وری و سودآوری در عرصه مبادلات اقتصادی، جهت‌دهی مناسبی بدهد.

براساس معارف دین، خداوند عالم ناظر بر اعمال انسانی است (علق: ۱۴) و در عالم آخرت حسابرسی دقیقی نسبت به اعمال ریز و درشت به عمل خواهد آمد (کهف: ۳۹). این بخش از معارف نیز در کاهش جرایم سایبری و مسائل برخاسته از این فناوری کارا می‌باشد. نظام ارزشی و اخلاقی با ترسیم برخی بایددها و نباید در زمینه کاهش برخی ناهنجاری در فضای مجازی نقشی بسزایی دارد. ارزش‌های همچون دعوت به راستگویی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۲)، حفظ اسرار دیگران (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱، ص ۱۷۸)،

- دین با ارایه سبک زندگی خاص بر محور مبانی اعتقادی، همچون: توحید، عبودیت، آخرت‌گرایی، می‌تواند راهبردهای کلانی برای سمت‌وسوی پیشرفت‌های فناوری را تعیین کند؛ مثلاً آخرت‌گرایی و توجه ابزاری به دنیا، خوشگذرانی بوالهوسانه و به تعبیر قرآنی اتراف را مورد مذمت قرار می‌دهد (مؤمنون: ۳۳). این رویکرد ابزاری به دنیا (قصص: ۷۷؛ حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۱۷)، و اساس بودن زندگی اخروی (صدوق، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۱۰)، در جهت‌دهی به نوع، میزان بهره‌برداری از این فناوری، مؤثر می‌باشد. از باب مثال، بر اساس رویکرد ذکرشده شبکه‌های مجازی و بازی‌های رایانه‌ای، به‌عنوان محصولات سایبری، به سمت‌وسوی خاص سوق داده می‌شوند. شبکه‌های مجازی و بازی‌های رایانه‌ای که مروج پوچی و بیهوده‌گی بوده و یا هدفی جز خوشگذرانی نداشته باشند، مجالی برای رشد و پیشرفت در بستر معارف دینی حاکم بر پارادایم سایبر را نخواهند داشت.

با تبیین رویکرد دین نسبت به مسائلی همچون زنان، محیط‌زیست، قومیت و ملی‌گرایی، بی‌عدالتی، و مسائلی از این قبیل، که به‌عنوان موضوعات و مسئله‌های نهضت‌های اجتماعی شکل گرفته در بستر پارادایم سایبر می‌باشند، دین می‌تواند در هدایت‌گری چنین نهضت‌های اجتماعی نقش ایفا کند. از منظر دین، هرچند مرد و زن از نظر جسمانی و روحیات، برخی تفاوت‌ها را دارند؛ اما از جهت منزلت‌های اجتماعی جنس مرد را بر زنان ترجیح نمی‌دهد (نساء: ۳۷)، و یکی از افتخارات آن، برخورد با رفتارهای ناپسند عصر جاعلیت با زنان است. سوره «کوثر» با تبیین جایگاه حضرت زهرا[ؑ] به‌عنوان یک زن گواه صدق این دیدگاه است. روایات وارده از سوی معصومان[ؑ] به‌عنوان مفسران و معلمان حقیقی دین در خصوص نحوه برخورد با حیوانات (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ابواب الذبایح، باب ۷، ح ۱) و گیاهان (فیض کاشانی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۱۸۷)، و مسائلی همچون اسراف در منابع آبی (همان) و غیره، نشانگر دیدگاه دین در خصوص محیط‌زیست است. مسئله عدالت در همه عرصه‌های آن، یکی از مفاهیم کلیدی در تعالیم دینی است؛ و قرار گرفتن آن در زمره یکی از اهداف بعثت پیامبران (حدید: ۲۵) نشان از اوج اهمیت این مسئله در دین دارد. اهتمام دین به مسئله قومیت و نژاد و مخالفت با تبعیض نژادی و در کنار توجه به مسئله امت واحد، در زیر چتر ندای توحید، میزان توجه دین به این مسئله مهم اجتماعی را نشان می‌دهد. دین با نفی تبعیض نژادی و مذموم شمردن هرگونه برتری جویی (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۴)، معیار

بازار و محوریت شبکه اطلاعاتی در مباحث اقتصادی، دچار چالش شدن مؤلفه اصلی دولت‌ها، یعنی قدرت، از تحولات رخ داده در این پارادایم است. دین با توجه به نقش هدایت‌گری خود نسبت به انسان به سوی کمال، می‌تواند با دو ریکرد کلان راهبردی و اصلاحی به ایفای نقش در این پارادایم بپردازد. دین از رهگذر تعریف سبک زندگی مبتنی بر تعالیم اعتقادی و اخلاقی خود و در نتیجه بازتعریف نیازهای انسانی در عرصه‌های مختلف، راهبردهای کلان در مسئله فناوری را تعیین می‌کند و نوع و میزان اهتمام به فناوری‌های مختلف از جمله فناوری سایبری را جهت‌دهی کند. دین با استفاده از ظرفیت‌های معارف ارزشی، اخلاقی و فقهی خود می‌تواند در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی شکل گرفته در بستر پارادایم سایبر، به ایفای نقش بپردازد. اظهار نظر و ارائه راهکار نسبت به موضوعات اجتماعی و آسیب‌های فرهنگی، سیاسی و امنیتی شکل گرفته در بستر پارادایم سایبر می‌تواند از مظاهر نقش‌آفرینی دین باشد.

امانتداری (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۰۴)، رعایت حق الناس (همان، ص ۳۶۷)، عدم تجسس (حجرات: ۱۲)، پرهیز از اعمال خلاف عفت (اسراء: ۳۲)، اهتمام فراوان به نظام خانواده (روم: ۲۱)، دقت در نحوه برخورد، خلوت و صحبت با نامحرم (صدوق، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۵۶)، و مسائلی از این قبیل، در بهبود و رفع ناهنجاری‌های اخلاقی، اجتماعی، تأثیر بسزایی دارد.

دین در حوزه احکام عملی، با توجه به نظام پویای اجتهادی خود، پاسخ‌گویی مسائل اقتصادی نوپدید، همچون معاملات الکترونیکی و فروع ناشی از آن می‌باشد. با توجه به تغییر مفاهیمی همچون کار، سرمایه، بازار و نوع مبادلات، فقه می‌تواند به بررسی فقهی مبادلات نوپدید الکترونیکی از جنبه‌های مختلف بپردازد. مباحثی همچون ربا، شرایط ثمن و مثنی، خیار، شرایط عوضین و متعاقدين در خصوص مبادلات الکترونیکی، روزه‌های نقش‌آفرینی دین در پارادایم سایبری است.

نظام سیاسی برخاسته از معارف دینی دارای اصول و قواعد خاصی در حوزه‌های روابط بین‌الملل، سیاست خارجی و سیاست داخلی است. استفاده از این اصول می‌تواند ابعاد سیاسی سایبر را مدیریت کند. یکی از اصول کلی دینی روابط متقابل بر مبنای اصل عزت‌مداری (نساء: ۱۳۹)، و نفی سلطه بیگانه (نساء: ۱۴۱) می‌باشد. لازمه بدیهی این اصل، افزایش توان دفاعی در تمامی عرصه‌ها (انفال: ۶۰) و از جمله عرصه فناوری اطلاعات می‌باشد. این اصل مهم دینی نوع و نحوه و میزان استفاده هر شخص و هر مجموعه را این شبکه اطلاعاتی تعیین می‌کند.

نتیجه‌گیری

براساس دیدگاه جامعه‌شناسان، تحولات رخ داده در بستر پیشرفت‌های اطلاعاتی، جامعه اطلاعاتی و به بیان دیگر، جامعه فکری نوپیدی را به وجود آورده که دارای پارادایم متفاوتی نسبت به دوران‌های گذشته است. پارادایم جدید که در عرصه اطلاعات شکل گرفته است، به تحولات شگرفی در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی منجر شده است. شکل‌گیری مفاهیم جدید، همچون شبکه اطلاعاتی، فناوری اطلاعاتی، اینترنت، هوش مصنوعی، تغییر در سبک زندگی فردی و اجتماعی، ظهور نهضت‌های اجتماعی مختلف با مطالبات مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و زیست‌محیطی، تحول اساسی در محیط کار و سرمایه و

.....منابع

- ابن شعبه حرانی، حسن بن، ۱۳۸۲، *تحفه العقول*، قم، آل علی.
- آشنا، حسام‌الدین و همکاران، ۱۳۸۳، «آزادی، اخلاق و امنیت اطلاعات در فضای سایبر»، *کتاب ماه، کلیات*، ش ۸۵، ص ۳۶-۵۷.
- بل، دانیل، ۱۳۸۲، *آینده تکنولوژی*، ترجمه احد علیقلیان، تهران، وزارت امور خارجه.
- بییدی، فاطمه، محمدحسین شریفی‌نیا و محمد حاتمی، ۲۰۱۸، «تأثیر فضای مجازی بر سبک زندگی»، *pure life, Volume4, Issue12, Winter2018*.
- تصدیقی، هومن، ۱۳۸۸، «اخلاق در فضای سایبر»، *منابع انسانی*، سال اول، ش ۵، ص ۴۶-۵۰.
- حراعلی، محمدبن حسن، ۱۴۱۴ق، *وسائل الشیعه*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- خانیکی، هادی و محمود بابائی، ۱۳۹۰، «فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی مفهوم و کارکردها»، *انجمن ایرانی مطالعات جامعه اطلاعاتی*، دوره اول، ش ۱، ص ۷۱-۹۶.
- سپهری، محمد، ۱۳۷۵، *رساله الحقوق*، قم، دارالعلم.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۳۷۶، *امالی*، تهران، کتابچی.
- عبودیت، عبدالرسول، ۱۳۸۶، *درآمدی به نظام حکمت صدرانی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فرقانی، محمدمهدی و ربابه مهاجری، ۱۳۹۷، «رابطه بین میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و تغییر در سبک زندگی جوانان»، *مطالعات رسانه‌های نوین*، سال چهارم، ش ۱۳، ص ۲۵۹-۲۹۲.
- فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۳۷۳، *تفسیر صافی*، تصحیح حسن اعلی، تهران، مکتبه الصدر.
- کاستلز، مانوئل، ۱۳۸۰، *عصر اطلاعات*، ترجمه حسن چوشیان و علی پایا، تهران، طرح نو.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الاصول من الکافی*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- گادفری اسمیت، پیتر، ۱۳۹۲، *درآمدی بر فلسفه علم*، ترجمه نواب مقربی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الأنوار*، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی.
- مسعودی، امیدعلی، ۱۳۸۳، «امنیت اطلاعات در فضای سایبر»، *کتاب ماه، کلیات*، ش ۸۵، ص ۱۶-۲۱.
- مقدم حیدری، غلامحسین، ۱۳۸۵، *قیاس ناپذیری پارادایم‌های علمی*، تهران، نشر نی.
- میرمحمدی، زهرا و حسن کامران دستجردی، ۱۳۹۳، «فضای سایبری و تعاریف جدید در جغرافیای سیاسی»، *انجمن جغرافیای ایران*، سال دوازدهم، ش ۴۳، ص ۱۴۳-۱۵۶.
- هاتفی، حمیده، ۱۳۸۳، «هویت شبکه‌ای، هویت برنامه‌ای»، *رادیو*، ش ۲۵، ص ۸۱-۸۶.